

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ТОПЧИЙ ЛАРИСА МИКОЛАЇВНА

ББК: 78.37-86г

**ФОРМИ ЗБІРНОСТІ ІМЕННИКІВ СУЧАСНОЇ
РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В СЕМАНТИЧНОМУ І
СИСТЕМНО-ГРАМАТИЧНОМУ АСПЕКТАХ**

Спеціальність - 10.02.02 - російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

ДНІПРОПЕТРОВСЬК - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі загального мовознавства та слов'янських мов Ізмаїльського державного педагогічного інституту

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Колесников Олександр Андрійович,
проректор з наукової роботи, завідувач кафедри
загального мовознавства та слов'янських мов

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Столярова Любов Прохорівна,
завідувач кафедри лінгвістичної підготовки іноземців
Дніпропетровського державного університету

кандидат філологічних наук
Ключко Олена Сергіївна,
доцент кафедри іноземних мов Дніпропетровської
академії митної служби України

Провідна установа - Донецький державний університет

Захист відбудеться "5" лютого 1998 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.05 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті /320625, Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корпус 1, філологічний факультет, аудиторія 804.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "25" *зрешли* 1997 року.

Вчений секретар спеціалізованої ради
доктор філологічних наук, доцент

Пристайко Т.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У дисертаційному дослідженні з функціонально-семантичного погляду аналізується філософська і системна специфіка форм збірних іменників сучасної російської мови. В роботі обґрунтовується думка, що збірні іменники, які більшістю граматик сучасної мовознавчої науки визначаються як окремий лексико-граматичний розряд, мають граматичний статус у мовній системі. Семантико-парадигматичний аналіз форм збірності іменників російської мови на основі інвентарно-таксономічного, функціонального й інформаційного підходів дозволяє стверджувати цю думку.

Актуальність дослідження. Проблемі лінгвістичного статусу форм збірності іменників сучасної російської мови приділено чимало уваги в працях багатьох лінгвістів (О.О.Потебня, Л.В.Щерба, О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, В.З.Панфілов, О.О.Реформатський, І.Е.Єселевич, В.І.Детярьов, Л.І.Фролова, Д.І.Руденко, Н.С.Чиркіян та ін.). Проте вона і на сьогодні залишається важливою і актуальною для дослідників морфології як така, що не знайшла всебічного й остаточного розв'язання.

Ряд праць, присвячених вивченню місця збірних іменників в граматичній системі сучасної російської мови, їх походження, дає дуже загальну, а часом і суперечливу інформацію (О.О.Потебня, Г.Бругман, Є.М.Галкіна-Федорук, Л.Л.Буланін, В.І.Детярьов, В.Сташайтене, Д.І.Руденко, В.З.Панфілов, О.М.Щербак та ін.). У науковій літературі наявні розбіжності також і щодо пояснення природи цього мовного явища (О.Єсперсен, К.С.Аксаков, О.О.Холодович, В.Ф.Асмус, О.А.Колесников, В.М.Нікітін та ін.).

Недостатня вивченість статусу та природи збірних іменників, відсутність належного висвітлення питань про семантичні, морфологічні, синтаксичні й функціональні особливості цих форм, а також відсутність єдиного принципу їх опису спричинили значні розбіжності в поглядах лінгвістів на ці мовні одиниці. Все це свідчить про складність проблематики з цього питання й потребує на сучасному етапі розвитку мови всебічного вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в руслі загального наукового напрямку кафедри загального мовознавства та слов'янських мов по темі "Проблеми опису граматичних систем слов'янських мов".

Мета і завдання дослідження. З точки зору на актуальність, вагомість та недостатнє опрацювання питання у науковій літературі, ставимо собі за мету з'ясувати і проаналізувати саму природу форм

збірності іменників російської мови, визначити їх лінгвістичний статус у мовній системі.

В роботі поставлено такі завдання:

1. з урахуванням загальних і дистинктивних особливостей форм збірних іменників підсумувати факти дистрибуції на користь граматичного трактування форм збірності в системі російської мови;
2. по можливості виявити категоріальну семантику форм збірних іменників;
3. вивчити поведінку форм збірності у сфері синтаксису лексико-граматичних розрядів;
4. внести корективи у практику опису і тлумачення збірних форм;
5. розмежовуючи омонімію лексико-граматичних розрядів і форм збірності, визначити системний статус окремих подібних в лінгвістичному трактуванні і лексикографічному поданні форм іменників російської мови.

Методи дослідження. Основним методом роботи є описовий, що включає: лінгвістичне спостереження, аналіз мовних явищ, відбір і систематизацію відповідного матеріалу. На різних етапах дослідження залучалися й інші наукові методи: функціональний, статистичних підрахунків, зіставний і метод компонентного аналізу.

Матеріал дослідження. Основними джерелами добору фактичного матеріалу стали: тлумачні та словотворчі словники російської мови, твори художньої й науково-популярної літератури, публіцистика, усне мовлення, факти деяких діалектів. Загальний обсяг зібраних прикладів становить понад 9 тисяч слів.

Наукова навизна роботи полягає в тому, що вона є першою спробою системного аналізу форм збірності іменників сучасної російської мови як граматичних форм категорії числа. Вперше на конкретних фактах простежуються зіставні дані про синтаксичні позиції як форм збірності, так і слів інших лексико-граматичних розрядів російської мови. Новим є підсумований облік семантичних і граматичних особливостей аналізованих одиниць, що зумовлює розгляд збірних іменників не як розрядового явища, а як особливих граматичних засобів квантифікації в парадигматичній будові категорії числа. На основі інтерпретації фактичного матеріалу узагальнено наукові дослідження, які присвячуються різним аспектам опису категорії збірності; укладено списки досліджуваних форм.

Теоретичне значення і практична цінність роботи. Сучасні активні розробки проблем морфології вимагають поглибленого вивчення граматичної категорії числа. Результати дослідження значно розширюють уявлення про парадигматичну та семантичну структуру категорії числа

взагалі і форм збірності іменників зокрема. Граматична інтерпретація форм збірності, відмежування їх від лексико-граматичного розрядового явища мають певне значення для дослідження з морфології та лексикографії сучасної російської мови. Крім того, в роботі намагаємось внести ясність і конкретність у розв'язанні питання про взаємозалежність лексичного і граматичного в слові при змістовному аналізі граматики в руслі функціонально-семантичного підходу.

Практична цінність роботи визначається отриманими результатами: основні положення й висновки можуть бути використані при читанні курсів сучасної російської мови. Дослідження дає багатий фактичний матеріал для розробки спецкурсів та спецсеінарів із морфології, синтаксису й лексикографії. Спостереження і висновки дисертаційного дослідження знадобляться і при укладанні посібників та підручників з морфології сучасної російської мови.

Списки збірних іменників, подані в додатку, можуть бути придатними для вдосконалення лексикографічної фіксації цих іменників в російській мові, при створенні спеціального словника збірних іменників.

Особистий внесок здобувача. В роботі вперше залучено до аналізу досить своєрідний масив іменників російської мови у формі постійного збірного числа, пропонуються критерії диференціації форм збірності й іменників лексико-граматичного розряду речовинних, додається словниковий список форм збірних іменників з повною парадигмою граматичних форм. У результаті багатоаспектного аналізу доводиться правомірність розгляду форм збірності як граматичного мовного явища.

Апробація роботи. Ряд положень дисертаційного дослідження у вигляді доповідей та повідомлень викладено на підсумкових міжрегіональних, республіканських і міжнародних наукових конференціях /Полтава 1991; Ізмаїл 1991, 1994, 1995, 1997; Тирасполь 1992; Донецьк 1994; Мелітополь 1996; Київ 1997/. Робота обговорювалася на засіданні кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Ізмаїльського державного педагогічного інституту. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в одинадцяти публікаціях.

Структура і обсяг дисертації. У відповідності до поставленої мети і завдань робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків. Основний текст дисертації - 151 сторінка, загальний обсяг -189 сторінок машинописного тексту. До структури роботи входять додаток (9 сторінок) і список використаної літератури (189 найменувань).

Стислий зміст роботи.

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження та її актуальність, схарактеризовано стан її вивчення, з'ясовано мету і завдання роботи, її

теоретичне і практичне значення, наукову новизну; вказано методи і прийоми аналізу, джерела фактичного матеріалу, сформульовано положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Форми збірності іменників" у парадигматичному аспекті" визначається коло теоретичних проблем і суперечливих питань вивчення форм збірності іменників. Підставою для виділення досліджуваного матеріалу стала сформована в русистичі практика трактування форм збірності як одного з лексико-граматичних розрядів іменників сучасної російської мови. Семантико-парадигматичний аналіз форм збірності іменників на основі інвентарно-таксономічного підходу дозволяє стверджувати про форму збірності іменників як граматичну форму в парадигматичній структурі категорії числа.

Збірність - одна з найдавніших мовних форм людського мислення, яка існувала на всіх етапах розвитку мови. В історії лінгвістичного опису форм збірності існує чимало фактів, що свідчать про генетичну спорідненість форм збірності з категорією числа, про їх зв'язок з формуванням мовних засобів вираження кількості. Збірні форми, як спосіб вираження множинності, були в специфічному співвідношенні з одиничністю і з членованою множинністю. Збірні поняття виражалися формами іменників однини і множини. Форми множини конкретних іменників вживалися не лише для позначення дистрибутивної, але й збірної множинності. Усталений "паралелізм" у вживанні форм множини, утворених від збірних іменників, і простих граматичних форм множини відзначався багатьма дослідниками (В.М.Марков 1974, 69-79; Ю.С.Азарх 1984, 146-162; В.І.Дегтярьов 1982, 92-102; І.Е.Сселевич 1987, 55; Г.О.Хабургаєв 1990, 154-155 та ін.).

В історії розвитку мов з подальшим абстрагуванням кількісних уявлень, переходом до абстрактної множинності окреслюється тенденція переростання деяких показників збірних множин у показники дистрибутивної множинності.

Панхронічна семантична спільність форм категорії числа і збірних іменників стала однією із першопричин історичної трансформації окремих форм збірності в парадигматичні форми множини іменників з конкретним значенням. Приклади такого "переродження" подавалися в дослідженнях К.С.Аксакова, О.О.Шахматова, П.Я.Черниха, Л.А.Булаховського, О.І.Соболевського, С.П.Обнорського тощо, широко відбивалися в мові творів М.В.Ломоносова, фіксувалися у східнослов'янських джерелах XI-XII ст. ("угольє"- "уголья", "перье"- "перья", "трупье"- "трупья" тощо).

Існування паралельних форм стверджує думку про більшу близькість збірних іменників до граматичних форм категорії числа, ніж до явища лексико-граматичної розрядовості.

Своєрідна лінгвістична природа форм збірності, які становлять факт збігу формально вираженої семантики множинності (це регулярно характеризовані утворення) і граматичної форми однини, зумовлює неоднакову системну інтерпретацію даного мовного факту.

Дискусійність тут виявляється в тому, що форми збірності іменників російської мови одними граматиками традиційно визначаються як один з лексико-граматичних розрядів іменників (Є.М.Галкіна-Федорук 1958, 206; О.Н.Гвоздев 1958, 145; Л.Л.Буланін 1976, 38-39; О.І.Моїсєєв 1980, 138; О.В.Бондарко 1973, 42-62 та ін.), іншими - як форми числа в складі тричленної парадигми "зверь" - "звери" - "зверье" (Реформатський 1987, 76-87; Колесников 1976, 94-96; Нікітін 1984, 112-114 та ін.).

Для аналізу форм збірних іменників у дисертації прийнята, в основному, класифікація лексико-граматичних розрядів, запропонована О.А.Колесниковим(1988), в якій автор виділяє в межах іменників дві групи одиниць: 1) обчислювальні (конкретні) і 2) необчислювальні. Обчислювальні іменники поділяються на назви істот і неістот, необчислювальні - на іменники з речовинним і абстрактним значенням. Поза лексико-граматичними розрядами залишаються збірні іменники, які трактуються як морфологічна форма конкретних іменників, що входить в тернарну опозицію форм і значень категорії числа обчислювальних іменників.

І дійсно, при єдності лексеми і лексичного значення збірні форми типу "зверье" об'єднані з формами числа конкретних іменників типу "зверь"-"зверье" спільним семантичним інваріантом кількості. Однорідність граматикалізованих значень цих форм, а отже, їх взаємозумовленість свідчить про те, що в збірних іменниках слід вбачати форми, які виступають синонімічними до форм числа іменників з конкретним значенням.

З урахуванням того, що "форми слова - это разновидности одного и того же слова, отличающиеся друг от друга элементами морфологического состава или синтактико-фразеологическими связями и соответствующими побочными значениями и оттенками"(Виноградов 1975, 39), то форму зі значенням збірності іменників російської мови можна визнати граматикоподібною формою, співвіддносною з гомогенними формами однини і множини конкретних іменників типу "зверь" - "звери" - "зверье". Причому ці форми, об'єднуючись семантично з граматичними

формами числа, виявляють найвищий ступінь граматикизації і системної регулярності, що також свідчить про більшу близькість їх до форм числа, ніж до лексико-граматичних розрядів. Оскільки семантичних і системних доказів на користь граматики збірних іменників більше, ніж контраргументів, логічно визнати, що традиційний розгляд форм збірних іменників російської мови в одному ряду з лексико-граматичними розрядами назв істот і неістот, абстрактних і речовинних іменників видається системно недоцільним на відміну від трактування цих форм у зв'язку з категорією числа.

Для доказу сформульованої точки зору нами були проаналізовані і підсумовані всі факти дистрибуції, що свідчать про відмінність форм збірних іменників від лексико-граматичних розрядів іменників сучасної російської мови.

Групування слів у лексико-граматичні розряди іменників (граматикалізовані семантичні підкласи) зумовлюється спільністю референтної співвіднесеності, специфікою вияву граматики категорій, що характерні для цієї частини мови.

Референтність форм збірних іменників не має подібної однорідності, проте в цілому не виходить за межі конкретних імен ("зверье", "листва", "студенчество" тощо). Однак регулярно відтворюване граматикизоване значення кількості форм збірності сприяє виникненню у них опозиційних відношень з формами однини і множини конкретних іменників, тоді як слова всередині лексико-граматичного розряду, об'єднуючись на основі граматикизованої ознаки, не протиставляються, не вступають в опозиційні відношення.

Відмінність лексико-граматичних розрядів іменників простежується і при словотворенні, зокрема, у відношенні словотворчих парадигм. Якщо речовинні та абстрактні іменники функціонують як мотивуючі для слів інших частин мови ("сахар" - "сахарный", "сахарить"; "горе" - "горестный", "горевать"), то форми збірності, які були "характеризованими" граматикичними формами, не виступають твірною базою, бо словоформи, як відомо, не мають здатності до словотворення. За даними словотворчого словника російської мови, складеного О.М.Тихоновим, лише приблизно 1% збірних іменників можуть бути розглянуті як мотивуючі для слів інших частин мови.

Крім розбіжностей з іменниками речовинної та абстрактної семантики в словотворенні, форми збірних іменників мають ряд інших специфічних характеристик, що не властиві необчислювальним іменникам. Наприклад, відсутність для них будь-якої можливості вживатися у формі множини. У лінгвістичній літературі відносно інших лексико-граматичних

розрядів іменників відзначається, що форми множини для деяких іменників з речовинним та абстрактним значенням цілком можливі (див. праці Л.М.Козневої, П.А.Соболевої, Д.І.Руденко, М.Д.Потапової та ін.). Не мали й не мають місця для цих іменників і процеси історичної трансформації, тоді як факти "переродження" окремих форм збірності у форми множини обчислювальних іменників зафіксовані в історії мови.

Близькість аналізованих форм до граматичних форм числа конкретних іменників стверджується також існуванням між ними реальної граматичної синонімії, оморферентності форм. Назване явище знаходить відображення і в тлумаченні збірних форм через ідентичні обчислювальні іменники у формі множини тих же імен ("студенчество"- "студенты"), і в розміщенні форм однини і множини конкретних і гомогенних і негомогенних збірних іменників в одному сурядному ряду: "К рабочим колоннам присоединились студенты, офицерство, интеллигенция, мелкие чиновники" (Пікуль). Прикладом семантичної еквівалентності зіставних форм служать і факти паралельного їх вживання в одному контексті: "Да, интеллигенция теперь в маляры пошла. А что прикажете делать, если интеллигенты не нужны, а маляры нужны?" (Борковський, Покровський). Взаємозамінність гомогенних форм свідчить про семантичну і функціональну близькість форм множини збірних іменників та іменників з конкретним значенням. Якби форма збірності була фактом лексикограматичної розрядовості і не пов'язувалася зі значенням числа, то явище внутрішньорівневої синонімії, яка базується на спільній співвіднесеності форм числа обчислювальних і збірних іменників з інваріантним значенням кількості, було б неможливим. Аналогічних випадків у сфері іменників з абстрактною і речовинною семантикою не спостерігається.

Таким чином, можна твердити, що перед нами все-таки парадигматично зв'язані словоформи одного слова, що допустимість граматичної інтерпретації форм збірності іменників базується на системній реальності.

Доказом на користь трактування збірних іменників як форм граматичної категорії числа служать і випадки коливання в координуючих і узгоджених формах числа присудків і означень при збірних іменниках. Факти такого коливання спостерігаються ще в давньоруській мові і відзначаються багатьма лінгвістами при дослідженні як історії російської мови, так і її діалектів (див. праці В.І.Борковського і П.С.Кузнецова, А.Б.Шапіро, І.Е.Єселевич, В.І.Дегтярьова, І.О.Букринської, Г.А.Романовської тощо).

Подібне явище характерне і для мов інших генетичних і типо-

логічних груп (див. праці В.Г.Гузева і Д.М.Насилова, М.А.Кумахова, О.М.Щербака, О.О.Лешкової, Г.О.Меновщикова, І.О.Смирнової тощо). В історії всіх слов'янських мов дослідники відзначають коливання в числових формах узгоджених слів тільки при збірних іменниках, але не знаходять таких особливостей для функціонування іменників з речовинним і абстрактним значенням.

Таким чином, історією мови підтверджується генетична спорідненість форм збірних іменників і граматичних форм числа. Підсумований облік фактів дистрибуції засвідчує граматичний статус досліджуваних форм в мовній системі.

У другому розділі дисертації "Лексична сфера і синтаксичні функції форм збірності іменників сучасної російської мови" у функціональному аспекті простежуються особливості синтагматики форм збірних іменників, їх синтаксична поведінка, що відрізняє аналізовані форми від слів інших лексико-граматичних розрядів, встановлюється приблизний діапазон можливого функціонування форм іменників із значенням збірності.

У лінгвістиці висловлюються різні думки відносно сфери лексичного "наповнення" форм збірності іменників, місця цих форм в ієрархії категорій іменників. Як правило, види словоформ диференціюють або за семантикою, яка позначає множинність, або за формальними ознаками. В результаті до лексико-граматичного потенціалу збірності включають іменники з речовинним значенням ("курага", "горох", "серебро", "чернослив", "ветошь", "икра" тощо), а також словоформи, що виражають значення сукупності ("полк", "народ", "стая", "группа", "коллектив", "стадо" і т.д.).

Нерідко до збірних іменників відносять і найменування сукупностей функціонально тотожних, але різних предметів ("галантерея", "оптика", "посуда", "мебель", "одежда", "гастрономия" тощо). Враховуючи такі специфічні ознаки збірності, як схожість чи тотожність між елементами збірних множин і їх однорідність, навряд чи можна погодитись, що перераховані найменування складаються з тотожних, внутрішньо однорідних частин. Тому інтерпретацію їх як збірних форм іменників ми вважаємо сумнівною.

У лексичну сферу збірності також включають потенційні *pluralia tantum* і парні предмети ("ресурсь", "задворки", "ботинки", "перила", "брызги", "кружева", "всходы" тощо), одиничні іменники з узагальнено-збірним значенням ("мужик", "птица", "гость", "студент" та ін.).

Неоднакова інтерпретація граматичних характеристик ряду слів, неупорядкованість їх у словниковій граматичній фіксації свідчить про

загальну нерозробленість питання про лексико-граматичні розряди взагалі, про сутність категорії збірності зокрема.

З урахуванням підходу до збірних форм іменників як реальних компонентів парадигматичної структури граматичної категорії числа можна визначити приблизну сферу можливого функціонування форм іменників зі значенням збірності. До неї входять всі форми іменників з конкретним значенням, що мають співвідносні корелятивні пари зі значенням одиничності і невизначеної множинності ("студент" - "студенти" - "студенчество" і т.д.), обчислювальні іменники у множинній формі ("сани", "очки", "ворота", "ножницы" тощо), іменники на позначення парних предметів ("усь", "глаза" та ін.), словоформи з відтінком багатокomпонентності у значенні ("зубы", "волосы" тощо), невідмінювані іменники, що позначають обчислювальні предмети ("кашне", "депо", "кафе", "пальто" і т.д.).

Форми збірності мають певні граматичні характеристики, що визначають їх зв'язок з категорією числа і на синтагматичному рівні. Наявність у семантиці аналізованих форм квантитативного інваріанта зумовлює здатність форм збірності до різного ступеня розчленування смислової структури, що, в свою чергу, пов'язано з фіксацією на цьому рівні додаткових відтінків зі значенням "обмеженої" і "вичерпної" сукупності: "Студенчество МГУ" - "Студенчество мира". Засобом формування значення "вичерпної" сукупності виступають квантифікатори "весь", "вся", "все", які поряд з функцією привнесення кількісних значень виконують роль інтенсифікації кількісних показників ("вся клиентура", "все рыцарство", "весь генералитет").

Позицію "обмежувача" в кількісній семантиці форм збірності посідають лексеми з імпліцитною семою "частина від цілого" типу "пласт", "круг", "ядро" тощо, слова в переносному значенні типу "цвет", "сливки", "отбросы", "тузы", наприклад: "В московском государстве, как и на Западе, ядро аристократии составляли придворные элементы" (Валішевський); "Играли в Киеве, причем был созван цвет русского генералитета" (Пікуль) тощо.

Цю роль виконують означальні займенники типу "всякий", "каждый", "любой" і заперечний займенник "никто": "каждый из братвы", "никого из дворянства", "любой из интеллигенции" тощо. В результаті символ збірної множинності як "свого роду одиниці" порушується, а позначена сукупність не постає як щось цілісне. Розчленованість конструкцій з формами збірності іменників на синтагматичному рівні свідчить про орієнтацію аналізованих форм на виявлення однієї із якостей категорії кількості - дискретності, розчленованості.

Ця особливість реалізується або шляхом специфічної сполучуваності форм з певними словами чи прийменниками з дистрибутивним значенням ("лица духовенства", "между мужичьем", "среди казачества", "сквозь листву"), або за рахунок конструкцій з розчленованою номінацією збірних іменників, наприклад: "Вечером он позвал в гости местную интеллигенцию: учителя с женой, священника, писаря" (Пікуль). Подібні синтаксичні структури є одним із особливих засобів якісної конкретизації кількості. Квантитативність семантики форм збірності ілюструється прикладами, де аналізовані форми співвідносяться з формами множини члена синтагми чи речення, наприклад: "Все министры - жулье страшное" (Пікуль); "Профессура - звери, это вам не Кэмбридж" (Пікуль). Подібні факти вже використовувались для доказів граматичної природи форм збірності.

Подвійність лінгвістичної мотивації форм збірних іменників, контекстуально-ситуативна оморферентність їх у плані відображення дійсності з гомогенними формами однини і множини обчислювальних іменників, загальний кількісний інваріант в семантиці форм числа і форм збірності дають підставу вважати, що і на синтаксичному рівні аналізовані форми тотожні з формами числа конкретних іменників.

Форми збірності іменників на цьому рівні відзначаються аналогічною синтаксичною поведінкою відповідно до форм числа конкретних іменників у певних мовних статусах і синтаксичних позиціях.

Ця тотожність демонструється в "реченневих", "постреченневих" і "дореченневих" позиціях (Клобуков 1986).

Так, в "реченневій" позиції збірні іменники російської мови у формі номінатива чи генетива на основі ознаки "активності" (Бондарко 1996), "потенційності" (Чейф 1975) репрезентують значення статусу діяча - виконавця дії: "Летит комарье, летит воронье к береговым кустам" (Корнілов); "Мне светила под урчанье машин и зверья мною выстроенная плотина" (Євтушенко); "Дамье от меня ракетой шарахалось" (Маяковський) тощо. В цій же позиції форми збірних іменників, як і іменники лексико-граматичного розряду конкретних, функціонують у ролі або напівпредикативного субстантивного звороту з квалітативним значенням, або в ролі уточнювача інформації: "Бояре наши, дворяне, - мужичье сиволапое, - спят, жрут да молятся" (О.Толстой); "Нашего государства суть два сословия: кормящее и служилое, - сиречь крестьянство и дворянство" (О.Толстой); "Садилась рядом я и одногодки - зиминская лохматая братва" (Євтушенко) тощо.

Типова в межах речення для досліджуваних форм позиція поширювача з семантикою оцінки: "Полковничья? - профессор вдрут

взорвался.- Какой это болван придумал? Подковничья! Дурачьё! (Полевой); "Стенька в десять стружков к Теркам ушел, а эти вроде на милость идут. Ворье хитрое..." (Шукшин). У конструкціях такого типу в значній мірі беруть участь слова - зоосеміми, що представлені формою збірності: "Барыги, перекупщики, - брезгливо пояснил Сергей. - В приемные дни слетаются. Воронье!" (Габунія) тощо.

Оцінна семантика форм збірності іменників, як і конкретних іменників російської мови, маніфестується і в "дореченневій" позиції в межах конструктивно зумовлених уживань номінатива при нульовій формі дієслова: "Уголовники - рвань! - сказал Володя" (Рибаков).

Тотожне функціонування форм збірності і конкретних іменників з назвою істот в "реченневій" позиції виявляється і в орудному відмінку з агентивним значенням, яке подається в пасивній конструкції: "Информация поставлялась агентурой" (Пікуль); "Урожай собран студенчеством" тощо.

Широка сфера конкретних і збірних іменників-істот на позначення знаряддя дії: "Я был ранен пулей в плечо, после чего валялся в госпитале Претории" (Пікуль); "Но не бойся, безумный ветер, Плюй спокойно листвой по лугам" (Єсенин); "У небольшого окошечка, заткнутого тряпьем, на двух кругляшах лежала доска-сороковка, изрезанная вдоль и поперек" (Тихонов) і т.д.

Аналогічна синтаксична поведінка форм збірності з формами числа конкретних іменників експлікується в даному типі позиції і у формі давального відмінка зі значенням адресації. Оскільки давальний відмінок "характеризуется почти исключительно присутствием в них имен одушевленных предметов" (Пешковський 1956, 68), наповнювачами цього статусу будуть іменники з назвою істот: "Остальная публика уже потянулась в буфет, привлеченная грохотом бочки с виноградом, при бывшей в дар дворянству от... владельца "Аквариума" (Пікуль); "То дорого, что почин, - сказал Петр купечеству" (О.Толстой) тощо.

Статус адресата для конкретних і збірних іменників з назвою істот відзначається і в "постреченневій" позиції заголовка або у фінальній позиції "іменного автора (адресанта)": "Администрации города"; "Руководству завода"; "Молодежи"; "Студенчество вузов" і т.д.

Перелічені статуси аналогічного функціонування форм збірності і конкретних іменників російської мови не характерні в прямому значенні іменникам лексико-граматичних розрядів. Звертає на себе увагу і те, що у всіх названих конструкціях форми збірних іменників можуть замінюватися гомогенними формами числа конкретних іменників, причому змінені

структури виявляють денотативну тотожність і в цілому семантично однотипні.

Близькість у синтаксичному функціонуванні, відсутність контрастної дистрибуції між формами збірності і формами числа конкретних іменників можуть бути використані при ствердженні граматичної природи аналізованих форм російської мови і на синтаксичному рівні.

При розв'язанні питання про положення цих одиниць в системі мови варто виходити з того, що форми збірності іменників, які мають спільний квантитативний інваріант з формами числа іменників розряду конкретних і характеризуються контекстуально-ситуативною омореферентністю в плані відображення дійсності з гомогенними формами числа обчислювальних іменників, мають з огляду на це схожі як граматичні характеристики, так і синтаксичні функції і є, таким чином, граматичними формами одних і тих же іменників лексико-граматичного розряду конкретних.

В третьому розділі "Інформаційно-семантична специфіка форм збірності іменників" у лінгвофілософському аспекті розглядається логічна і мовна категорії кількості, аналізується семантика форм категорії числа і форми збірних іменників, встановлюється позиція збірної множинності в системі форм вираження граматикалізованої семантики кількості.

Враховуючи двоплановість будь-якої номінативної категорії, парадигматичну будову граматичної категорії числа потрібно розглядати в плані взаємозумовленості не тільки граматичних форм числа словоформи, але й граматикалізованих значень кількості. Інакше кажучи, сучасна структура категорії числа може бути представлена у вигляді об'єктивно існуючих двох видів взаємозумовлених парадигм: парадигми граматичних форм і парадигми граматикалізованих ними значень (Колесников 1988).

Граматикалізованим значенням числа як модуса існування кількості виступають такі моменти "обчислювальності", як одиничність, невизначена і збірна множинність. Нам видається, що схему, яка відображає тернарну побудову парадигми категорії числа з включенням в парадигму семантики форм збірності, можна подати у вигляді: одинина (значення одиничності) - невизначена множина (значення невизначеної роздільної множинності) - збірна множина (значення визначеної сукупності множинності).

Таким чином, з філософських позицій аналізу категорії числа форма збірності - остання ланка в низці парадигматичних засобів

квантифікації, яку можна розглядати як завершений продукт лічби множин певного ступеня потужності.

Досліджуючи словоформи типу "студенчество", "зверье", "листва" тощо в інвентарно-таксономічному і функціональному аспектах, де відчуття тотожності їх смислових структур зі структурами конкретних іменників підтверджується ідентичним функціонуванням, приходимо до висновку, що ці мовні утворення є або фактом формотворення, або явищем більш близьким до формо-, а не словотворення. Ще Л. В. Щерба в розмежуванні форм слова і окремих самостійних похідних слів вважав за необхідне враховувати так зване "природне мовне чуття", підкреслюючи при цьому, що "надо отличать образование обозначений новых понятий и образование обозначений оттенков одного и того же понятия" (Цитуємо за: Виноградов 1951, 49).

"Природне мовне чуття" підказує нам, що форми збірності постають у зв'язку з формами числа конкретних іменників як "утворення позначень відтінків одного і того ж поняття" - поняття про кількість предметів, позначених гомогенними мовними формами.

Особливе місце в описі семантики форм збірності належить поняттю цілісності. Це поняття як певне первинне підсвідоме поняття розглядав Е. Сепір, виділяючи при цьому дві сутності, одна з яких - це щось, що об'єднується в ціле і мислиться як схильне до різних операцій складення з окремих частин (Сепір 1993, 387-388). Логічною буде думка, що подібною сукупністю сутностей, кожна з яких має незалежну функціональну реальність, характеризується в об'єктивній дійсності і явище збірності.

Значення цілісності в екстенціоналі поняття збірності формується як абстракція, оскільки елементи, чи реально існуючі фізичні предмети, що безпосередньо складають цю сукупність, поєднуються в єдине ціле. Отже, в семантичному плані збірність є одним із проявів загальної семантичної категорії цілісності, віднесення якої до категоріальної семантики описуваних форм зумовлено, мабуть, специфічним способом осмислення фактів об'єктивної дійсності.

У парадигматичній будові граматичної категорії числа встановлюється наявність форм постійної множини типу "сани", "ворота", "очки", "ножниці" тощо, які допускають парадигматично взаємозумовлені значення числа ("одни сани" - "трое саней"). З урахуванням даного підходу нам видається логічним прийняття в описі форм збірності поняття форми постійного збірного числа для окремих випадків типу "шпана", "шантрапа", "сброд", "мелюзга" тощо.

Характерною рисою цих форм є парадигматична "недостатність", що виражається у відсутності в них утворень за моделлю множини і однини гомогенних іменників. Форми постійного збірного числа не співвідносяться з гомогенними іменниками для реально обчислювальних референтів, а в лексичному складі мови існують уже як готові словникові одиниці, що подібні до утворень типу "очки", "трабли", "вилы" тощо. Форми постійного збірного числа характеризуються високим ступенем граматичного синкретизму (поєднання в структурі значення і одиничності, і множинності, і збірності), оскільки відношення цих форм до референтної "обчислювальності" очевидне: "Эти ребята - шпана дворовая" і "Он - шпана уличная".

Морфологічно недостатні, форми постійного збірного числа здатні компенсувати свій формальний недолік шляхом створення різноманітних розчленованих номінацій. Їх доцільно розглядати як особливі різновиди парадигматичних форм граматичної категорії числа.

При осмисленні граматичного статусу форм збірності іменників російської мови необхідно враховувати і таку онтологічну проблему, як потенційна дискретність будь-якої, в тому числі і збірної множинності. Безперечно, що сема "суцільна множинність" зовнішньо домінує у формах збірності, однак не можна заперечувати і те, що ця множинність і в осмисленні, і у відображенні мислиться як сукупність реально існуючих у бутті дискретних елементів. Як вважає Д.І.Руденко, "недискретна множинність" - вже не множинність, а "цілісна сутність, суцільна маса" (Руденко 1990, 156-157). У зв'язку з цим форми збірності - це множина - континуум, оскільки виразити в мові фізичну, чисто матеріальну окремість об'єктів цієї множинності не важко: "зверье" - "зверь", "звери". Взагалі значення цієї множини можна представити кількісним рядом вільно вицленованих N -членів. В цілому цю кількість, обсяг якої на основі ознаки завершеності береться за одиницю, можна зобразити формулою: " $N_1+N_2+N_3+..+N_n=I$ ", де "одиничність" множини є всього лише видом граматичної абстракції. Сам факт перелічення складових, наявності рахункового ряду в значенні описуваних форм не суперечить об'єктивній властивості дискретності, потенційної розчленовуваності збірної множини і дозволяє розглядати цю множинність у межах мовної кількості. Облік при описі форм збірності аспекту дискретності дозволяє встановити їх спільність з формами множини гомогенних іменників.

Таким чином, аналіз інформаційно-семантичної специфіки форм збірності підтверджує несуперечливість підходу до цих форм як граматичних форм конкретних іменників і в плані інформаційному. Граматичний статус форм збірних іменників в системі російської мови

засвідчений в трьох аспектах: інвентарно-таксономічному, функціональному і інформаційному.

У висновках узагальнено результати дослідження, з яких найголовнішими є:

1. Узагальнення окремих фактів дистрибуції стверджує думку про правомірність інтерпретації форм збірних іменників російської мови як особливих граматичних форм категорії числа.
2. Значення кількисності і цілісності входять в семантику збірності як категоріальні.
3. Форми збірності характеризуються аналогічною синтаксичною поведінкою з формами конкретних іменників.
4. У лексикографічній практиці можлива фіксація граматичних форм збірності окремою статтею, але із обов'язковим посиланням до заголовної форми. Словникове гніздо повинно мати такий вигляд: "студенчество", -а, ср.р., собир. - см. "студент".
5. До лексико-семантичного потенціалу форм збірності необхідно включати форми постійного збірного числа типу "мелюзга", "сброд", "шваль", "голь", "шпана", "шантрапа" тощо.
6. Парадигматичну структуру категорії числа слід розглядати в межах тернарної опозиції граматичних форм і значень: "зверь" - "звери" - "зверье".

У додатку до дисертації подаються списки збірних іменників російської мови з повною парадигмою форм, що можуть використовуватися в лексикографічній розробці іменників.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях автора:

1. Синтаксичні особливості форм збірності іменників сучасної російської мови //Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. Випуск 1. - Ізмаїл, 1997. - С.65-72 (рос.)
2. Особливості опису форм збірності іменників у граматиках російської та української мов //Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції з проблем зіставної семантики "Проблеми зіставної семантики". - Київ, 25-27 вересня 1997. - С.261-264 (укр.)
3. К питанню про категоріальну семантику форм збірності іменників російської мови //Збірник наукових праць. - Ізмаїл, 1995. - С.46-47 (рос.)
4. Системно-семіотичні властивості форм збірності іменників російської мови //Матеріали наукової конференції "Українське Придунав'я: Історія, Етнографія, Мова". - Ізмаїл, 1995. - С.54-57 (рос.)
5. Форми збірності іменників у романі В.Пікуля "Нечиста сила" //Міжнародний збірник наукових повідомлень, присвячений 55-річчю

- Ізмаїльського державного педагогічного інституту "Національна своєрідність культур і літератур". - Ізмаїл, 1995.- С.133-135 (рос.)
6. Урахування типів граматик у вузівській практиці розгляду форм збірності російської мови //Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції "Нові підходи до філології у вищій школі". - Мелітополь, 16-21 вересня 1996.- С.100-101 (рос.)
  7. Вивчення граматичних властивостей іменників російської мови //Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції молодих учених "Ліберальні реформи 1860-х років і розвиток суспільної думки в Росії". - Ізмаїл, 1991. - С.37 (рос.)
  8. Вивчення граматичних властивостей іменників російської мови на факультеті підготовки вчителів початкових класів //Тези республіканської науково-практичної конференції "Мова в системі початкового навчання", - Полтава, 12-14 листопада, 1991. - С.48-50 (рос.)
  9. Основні проблеми морфології у навчальних посібниках з курсу "Сучасна російська мова" // Тези доповідей Республіканської наукової конференції "Актуальні проблеми викладання російської мови у вузі". - Тирасполь, 25-27 вересня 1992.- С.84-86 (рос.)
  10. Про поняття лексико-граматичних розрядів іменників у плані функціональної граматики // Тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції "Функціональна граMATика".- Донецьк, 1994.- С.198-199 (рос.)
  11. Про контексти, що діагностують розмежування омонімічності форм збірності розрядів іменників російської мови // Тези доповідей Міжрегіональної науково-теоретичної конференції "Синкретизм і омонімія в граматичних системах слов'янських мов". - Ізмаїл, 1994.- С.52 (рос.)

АНОТАЦІЯ

Топчий Л.М. Форми збірності іменників сучасної російської мови в семантичному і системно-граматичному аспектах. Рукопис. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук з спеціальності 10.02.02.- російська мова. Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1997.

Дисертація присвячена аналізу філософської і системної специфіки збірних іменників. В роботі стверджується думка про граматичний статус цих форм. Встановлюються категоріальна семантика і місце збірності в системі граматичних засобів квантифікації. Вивчається синтаксис і особливості дистрибуції форм збірності у синтагматичні.

Робиться висновок про те, що в семантичному і системно-граматичному аспектах це граматичні форми іменників з конкретним значенням.

Ключові слова: збірність, квантитативність, семантика, граматичний.

АННОТАЦИЯ

Топчий Л.Н. Формы собирательности имен существительных современного русского языка в семантическом и системно-грамматическом аспектах. Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02.- русский язык. Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1997.

Диссертация посвящена анализу философской и системной специфики форм собирательных существительных. В работе проводится мысль о грамматическом статусе этих форм. Устанавливаются категориальная семантика и место собирательности в системе грамматических средств квантификации. Изучаются синтаксис и особенности дистрибуции форм собирательности в синтагматике. Делается вывод, что в семантическом и системно-грамматическом аспектах это грамматические формы конкретных существительных.

Ключевые слова: собирательность, квантитативность, семантика, грамматический.

ABSTRACT

Topchiy L.N. Forms of collectiveness of Nouns in the modern Russian language studied from the perspective of their semantic and systemic grammatical properties. Manuscript. Dissertation to satisfy the requirements for a scientific degree of the candidate of philological sciences in speciality 10.02.02. - Russian language. Dnepropetrovsk State University. Dnepropetrovsk, 1997.

The dissertation deals with the analysis of the philosophical and systemic peculiarities of collective noun forms. The paper develops the idea of the grammatical status of these forms. The categorical semantics and the position of collectiveness in the system of language means of quantification are established. The syntax and peculiarities of the distribution of the forms of

collectiveness are studied in syntagmatics. The conclusion is made that viewed from the semantic and systemic grammatical aspects they are, in fact, the forms of concrete Nouns.

Key words: collectiveness, quantitiveness, semantic, grammatical.

ABSTRACT

АННОТАЦИЯ

Татьяна Л. М. Тарасова исследует коллективные существительные в русском языке с точки зрения их семантики и синтаксиса. В работе рассматриваются существительные, обозначающие группы лиц, животных, растений, предметов, а также абстрактные существительные, обозначающие коллективные действия, состояния, качества. Автор анализирует морфологические и синтаксические особенности этих существительных, а также их роль в предложении. Выводы: с семантической и системно-грамматической точек зрения коллективные существительные являются формами конкретных существительных.

431795

AB 39.189
AB 39.189

Підписано до друку 5.12.97р.

Формат 60x84 1/16

Умовн. друк. арк. 1.1

Тираж 100 прим.

Видруковано на різнографі ІДПІ

272630 м.Ізмаїл, вул. Репіна, 12